

שתי מדינות לשני עמים

חזון שהולך ופוחת

זכי שלום

תמונת מצב

בלי תרועת חצוצרות ושאון תופים, ובדרך כלל בליווי הד ציבורי ותקשורתי נמוך למדי, הולכת ומתבססת מציאות חדשה (יש אומרים: ישנה) בכל הנוגע להתיישבות היהודית ביהודה ושומרון. מציאות זו באה לידי ביטוי בעיקר בגידול מרשים למדי במספר היהודים היושבים ביהודה ושומרון. על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, חיו ביישובים יהודיים ביהודה ושומרון בסוף 2006 – 261,600 יהודים. בסוף 2007 הגיע מספרם ל-275,200. על פי נתוני מכון ירושלים לחקר ישראל, 184,300 יהודים חיים כיום בירושלים רבתי שמחוץ לקו הירוק. שיעור הגידול השנתי של האוכלוסייה הישראלית בהתנחלויות הגדה המערבית בשנים האחרונות (בין 2001 ל-2005) הוא חמישה אחוזים וחצי. זהו שיעור גבוה ביותר, הנובע הן משיעורי ילודה גבוהים והן מהמשך הגירה של אוכלוסייה ישראלית משטחה הריבוני של ישראל להתנחלויות. לשם השוואה, שיעור הגידול השנתי הכולל של אוכלוסיית ישראל בשנים אלה היה 1.8 אחוזים.¹

הגורם המרכזי האחראי למפעל ההתיישבות ביהודה ושומרון הוא מועצת יש"ע וגופים שונים הנספחים אליה. במשך שנים הייתה מועצת יש"ע הגוף הדומיננטי בעיצוב ההתיישבות היהודית בשטחים – לעתים בתיאום עם הממשלה, ולעתים – ללא תיאום. בעקבות מימוש תכנית ההינתקות החל להסתמן קרע בתוך ציבור המתנחלים. החוג הרדיקלי, המורכב בעיקר מצעירים, שואף לממש את חזון יישוב ארץ ישראל בכל מחיר, גם תוך כדי התנגדות ועקיפה של מוסדות המדינה. החוגים הבוגרים והממוסדים יותר שואפים להמשיך את מפעל ההתיישבות תוך כדי תיאום והבנות רחבות ככל האפשר עם הממסד המדיני-ביטחוני. בתוך שתי מסגרות אלה קיימים גם גוונים שונים של דעות.

פרופ' זכי שלום, חוקר בכיר, המכון למחקרי ביטחון לאומי; חוקר במכון בן-גוריון לחקר ישראל, אוניברסיטת בן-גוריון

לכאורה מחלוקת זו מחלישה את עצמתם של התומכים בהמשך מפעל ההתנחלויות. למעשה נראה כי שני הצדדים משלימים זה את זה, ובפועל מעצימים את היקף הבניה בהתנחלויות. ההנהגה הוותיקה ממשיכה במפעל הבנייה על בסיס הסכמות ואישורים פורמליים, כמתחייב מגוף שומר חוק, ואילו הפעילים הקיצוניים יותר הולכים ויוצרים באורח חד צדדי, עובדות חדשות, שאת היקפן קשה להעריך. בכך הם משלימים למעשה את מפעל הבנייה הנעשה על פי היתרים רשמיים.² תופעה זו אינה חדשה. תנועת ההתיישבות היהודית בשטחים נמשכת מאז תום מלחמת ששת הימים – זה יותר מארבעים שנה. היא ידעה עליות ומורדות, שינויים בהיקפה המספרי ובפריסתה הגיאוגרפית. במשך כל השנים היא נהנתה מתמיכה ישירה ועקיפה מצד הממשלה. לעתים הייתה זו תמיכה אינטנסיבית ורחבת היקף, ולעתים הייתה זו תמיכה בפרופיל נמוך.

מציאות זו הולכת ויוצרת עובדות טריטוריאליות בעלות משמעות אסטרטגית מרחיקת לכת. אם תימשך תופעה זו בקצב הנוכחי, ובוודאי אם יגדל היקפה ותורחב פריסתה מעבר למתווה הקיים כיום, ילך ויקרוס הסיכוי של מימוש הסדר מדיני בין ישראל לפלסטינים ברוח חזונו של הנשיא בוש: שתי מדינות לשני עמים, שהתקבל גם על ממשלות ישראל בשנים האחרונות. ביטוי מודגש להתפתחות זו נתן מזכ"ל שלום עכשיו לאחרונה: "הקו ירוק", כך אמר, "טושטש כמעט לחלוטין, וגושי ההתיישבות בולעים את ההתנחלויות המבודדות. מדינת ישראל מרחיבה את ההתנחלויות, והופכת את ההפרדות המיוחלת מהפלסטינים [באמצעות הקמת מדינה פלסטינית] למשימה בלתי אפשרית".³

במאמר זה אנסה לבחון את מאפייניה של ההתיישבות היהודית מעבר לקו הירוק בשנים האחרונות, את הגורמים המשפיעים על עיצוב היקפה ופריסתה הגיאוגרפית ואת השלכותיה המדיניות-אסטרטגיות. באורח קונקרטי השאלה העומדת לדיון היא אם ובאיזו מידה התמשכותה של ההתיישבות היהודית במתווה הנוכחי עלולה לסכל את החזון של שתי מדינות לשני העמים, המקובל זה שנים הן על הממשל האמריקני והן על ממשלת ישראל.

עמדות הממשלה

מנקודת ראותה של הממשלה הנוכחית, ועל פי התבטאויות רשמיות של אישים מרכזיים בה, יש למדיניות הבנייה בשטחים כמה מרכיבים בסיסיים: ישראל מבהירה כי היא אינה מקימה התנחלויות חדשות. בו בזמן היא אינה מוכנה להתחייב להימנע לחלוטין מהרחבת התנחלויות קיימות. הממשלה מאשרת כי היא יוזמת בנייה ציבורית על בסיס קריטריונים מוגדרים. בדרך כלל

אם תימשך תנועת ההתיישבות היהודית בשטחים בקצב הנוכחי, ילך ויקרוס הסיכוי של מימוש הסדר מדיני בין ישראל לפלסטינים ברוח חזונו של הנשיא בוש: שתי מדינות לשני עמים

מדובר בבנייה בתחומי הגדר, בגושי התיישבות שאין בנוגע אליהם מחלוקות עמוקות בציבור הישראלי. בו בזמן הם תואמים את מסגרת ההבנות אשר גובשה עם ממשל הנשיא בוש עוד לפני מימוש תכנית ההינתקות ואשר קיבלה ביטוי מודגש במכתבו של הנשיא בוש אל ראש הממשלה שרון ב־14 באפריל 2004.⁴

דוברי הממשלה מבהירים כי תהליך הרחבת הבנייה ביהודה ושומרון נובע מסיבות ענייניות: הצורך לבצר ולהעמיק את האחיזה היהודית בגושי התיישבות גדולים (בהתאם להבנות שסוכמו עם הממשל האמריקני) ולענות על צורכי המתישבים הנובעים מן הגידול הטבעי של האוכלוסייה. לעתים הם מודים, לא פורמלית, כי קיים גם גורם סמוי המעצב את מדיניות הבנייה בשטחים: הצורך לרצות את החוגים הימניים בממשלה, ובעיקר את ש"ס, כדי לשמור על יציבות הקואליציה. על כל פנים, דוברי הממשלה מדגישים כי ישראל נזהרת שלא לבנות על קרקעות המופקעות מידי פלסטינים. בו בזמן רשויות המדינה מחמירות את הפיקוח על הבנייה הפרטית. תהליכי האישור הדוקים מבעבר, ובדרך כלל נאכפים על ההתיישבות.⁵

בכל הנוגע להתיישבות המוגדרת לא מורשה או לא חוקית דוברי הממשלה מבהירים כי ישראל היא מדינת חוק ונחושה בדעתה להבטיח שמירת החוק וכי התנחלויות שהוקמו שלא כחוק יורדו בסופו של דבר מן הקרקע. עם זאת, הממשלה אינה ממהרת לממש עיקרון זה. פה ושם היא מפגינה שרירים באמצעות טיפול נקודתי במאחז בלתי חוקי זה או אחר. על פי דיווח שמסר בקול ישראל איתן ברושי, יועץ שר הביטחון לענייני התיישבות, הוקמו עד כה 26 מאחזים בלתי מורשים, ו־1,500 תושבים מתגוררים בהם. מהם פונו עד כה שלושה מאחזים. על פי נתוני שלום עכשיו, קיימים בגדה המערבית 102 מאחזים בלתי מורשים, חמישים מהם הוקמו מאז מארס 2001 (התאריך הקובע מבחינת מפת הדרכים). במשך השנה נוספו 125 מבנים במאחזים הבלתי חוקיים.⁶

כלפי חוץ דוברי הממשלה מדגישים כי, שלא כבעבר, ישראל אינה פועלת בסוגיה זו בהסתר מתוך מגמה להערים על גורמים חיצוניים ופנימיים. ישראל פועלת ביהודה ושומרון כאשר כל הקלפים מונחים על השולחן. ההתנחלויות, מדגישים נציגי הממשלה, לא יהיו מכשול להסדר שלום ישראלי-פלסטיני. ראשי ההנהגה בישראל מבהירים שישראל פועלת בכנות ובתום לב להשיג הסדר מדיני עם הרשות הפלסטינית. בעבר היה אפשר אולי להבחין במגמה של גרירת רגליים במשא ומתן עם הרשות הפלסטינית. ישראל ניהלה אז דיאלוג עם הרשות הפלסטינית מתוך מגמה לרצות את הממשל האמריקני ואת האיחוד האירופי וכן גורמי שמאל בישראל. המטרה הייתה להראות כי יש תהליך שלום וכי הוא חי ונושם. בפועל לא הייתה מגמה ממשית להביא את המשא ומתן לכלל הכרעות קונקרטיות.⁷

כיום, כך דוברי הממשלה מבקשים לשכנע, המגמה שונה. ישראל מוכנה לשים על שולחן המשא ומתן כבר עכשיו, ואכן היא עושה זאת, את נושאי הליבה בין ישראל ובין הפלסטינים: גבולות, פליטים ואולי אף סוגיית ירושלים. אילו רצתה ישראל ליצור סחבת במשא ומתן, היא הייתה יכולה לעמוד על כך שסוגיות אלה יושארו לטווח הזמן הארוך יותר, ויעלו לדיון רק לאחר שתושג הסכמה בשאלות מורכבות פחות. כך נטו לפעול ממשלות ישראל בעבר. יתר על כן, ישראל אינה תובעת מן הרשות הפלסטינית להילחם בתשתיות הטרור כתנאי להמשך המשא ומתן.

כידוע, על פי מפת הדרכים התחייבו הפלסטינים בשלב הראשון לערוך רפורמות בשלטון, ובכלל זה בחירות למוסדותיהם הפוליטיים, מאבק בטרור, והכנת תשתית למדינה בת קיימה. בנאום בכנס הרצליה ב־16 בדצמבר 2004 הבהיר שרון כי הגיע להבנה עם הנשיא בוש, ולפיה "בהתאם למפת הדרכים כל צעד למימוש האופק המדיני שמוצע לפלסטינים מחייב קודם כל פעולה אמיתית שלהם נגד הטרור עד הדברתו ומיגורו, קידום רפורמות אמיתיות והפסקת החינוך לשנאת ישראל, הקיימת אצלם". אילו עמדה על כך ממשלת ישראל היה הממשל האמריקני בראשות הנשיא בוש מתקשה שלא לתמוך בכך. על כל פנים זמן רב היה חולף עד התחלת, אם בכלל, תהליך מדיני ממשי. העובדה שישראל אינה נוהגת כך מעידה שאין לה כוונות לגרור את המהלך המדיני. היא רוצה באמת ובתמים להביא לידי סיומו המוצלח.⁸

יתר על כן, נציגי ממשלת ישראל טוענים כי סוגיית ההתנחלויות צריכה להיבחן בקשר לתהליך ההסדר. בתהליך זה תועלה לדיון גם סוגיית הגבולות, וממילא יוכרע גורלן של ההתנחלויות על בסיס מפת הגבולות שיוסכם עליה בין ישראל ובין הרשות הפלסטינית. ישראל, כך דובריה מדגישים, מקבלת את העיקרון ששום פעולה חד־צדדית מצד כלשהו לא תחרוץ מראש את תוצאת המשא ומתן. ישראל כבר הוכיחה את יכולתה להתנתק משטחים ששלטה עליהם (כמו שעשתה בלבנון), ולפנות אלפי אנשים (בתכנית ההינתקות), בעיקר מגוש קטיף וגם מיישובים בשומרון) אפילו ללא תמורה ושלא במסגרת הסדר עם הצד הפלסטיני. קל וחומר יהיה ביכולתה לנהוג כך גם במסגרת של הסדר שלום. במסיבת עיתונאים עם מזכירת המדינה של ארצות הברית קונדוליסה רייס אמרה שרת החוץ לבני:

בעת המשא ומתן על עניינים הקשורים בסטטוס הסופי [תעלה לדיון שאלת] הגבולות של המדינה הפלסטינית העתידית. אנחנו כבר הוכחנו, במיוחד בעת תוכנית ההתנתקות כי ההתנחלויות לא היו מכשול כאשר ישראל הייתה צריכה לסגת ולהעביר מסר של שלום... בסופו של דבר ישראל תיישם את המחויבות שלה על פי מפת הדרכים. לא קיימות יחידות חדשות של התנחלויות חדשות. בהתאם למדיניות הממשלה,

ישראל הפסיקה בהפקעת אדמות פלסטיניות לצורך בניית או הרחבת התנחלויות... אני יכולה להבטיח לכם של ישראל אין סדר יום חשאי [בסוגיה זו]. אנו מעוניינים להגיע להבנה ולמצוא דרך להגדיר את הגבולות העתידיים של המדינה הפלסטינית, באופן שייתן מענה לצרכי הביטחון של ישראל ולצרכים אחרים.⁹

עמדותיה של מדינת ישראל בסוגיית ההתיישבות ומדיניותה בהקשר זה מוכתבות על בסיס הכרה עקרונית בחשיבותו של מפעל זה הן כביטוי של נורמות ערכיות, הן לצורך קביעה עתידית של גבולות מדינת ישראל והן לפתרון מצוקות חברתיות-כלכליות של קבוצות אוכלוסייה שונות במדינת ישראל. ממשלת ישראל הנוכחית אינה רואה את עצמה, וגם אינה מציגה את עצמה, כמי שמתנגדת למפעל ההתיישבות. נהפוך הוא. עם זאת, היא מבקשת לתחם את מפעל ההתיישבות במסגרות מוגדרות וברורות מבעבר, ולקבוע שקיפות גדולה מבעבר של קריטריונים הנוגעים להמשך פעילותו.

בו בזמן, עמדותיה של הממשלה בנוגע להתנחלויות מוכתבות גם על בסיס שיקולים פוליטיים, ששום ממשלה בישראל בעבר, וקרוב לוודאי גם בעתיד, לא תוכל להתעלם מהם. מפעל ההתיישבות נותן ביטוי לשאיפות, לאמונות ולאינטרסים של כוחות פוליטיים-כלכליים רבי-עצמה במדינת ישראל ובחברה הישראלית. שלוחותיהם של כוחות אלה מרושתות במגוון רחב של צמתים של קבלת החלטות במדינת ישראל, לרבות ממשלת ישראל והכנסת. העובדה שמפעל ההתיישבות נמשך, ואפילו קיבל תנופה, גם בעת קיומן של ממשלות שמאל שלא התייחסו באהדה רבה למפעל זה מעידה על כך כמאה עדים.

הדילמה המרכזית של הממשלה הנוכחית בקשר למפעל ההתיישבות נובעת מן העובדה שחלק בלתי מבוטל של מפעל זה נעשה על ידי גופים פוליטיים ועל ידי יחידים, שלא בהתאם לפרמטרים המקובלים עליה, ואולי אף בניגוד להם. תופעה זו מלווה על פי דיווחים שונים בהקמת מאחזים בלתי חוקיים, בהרחבת יישובים קיימים ללא היתר, בהשתלטות על קרקעות השייכות לפלסטינים ובפגיעה אלימה בתושבים פלסטינים. תופעה זו מעמידה את הממשלה בפני דילמות קשות. היא מערערת את אמינותה ואת סמכותה של הממשלה כגורם בעל יכולת שליטה אפקטיבית במדינה – הן מבית והן מול הממשל האמריקני והרשות הפלסטינית. כאמור, התמשכותה מעמידה בסכנה את האופציה של היפרדות מדינת ישראל מן הפלסטינים ומימוש החזון של שתי מדינות לשני עמים.

למרות מודעותה של ממשלת ישראל לתופעה זו, היא משדרת, מאז פינוי עמונה לפחות (פברואר 2006), מסר של רצון מופגן שלא לשבור את הכלים עם המתנחלים. המגמה הדומיננטית של רשויות המדינה היא להגיע עד כמה שאפשר להבנות עם הנהגת המתנחלים, ולהימנע עד כמה שאפשר מעימות פיזי עמם סביב

היקף הבנייה, מיקומה ולוח הזמנים שלה. ההנחה היא שהבנות כאלה יוכלו למנוע עימות פיזי קשה עם החוגים הקיצוניים יותר בקרב המתנחלים המתנגדים לכל פשרה שהיא בהקשר להתיישבות. להצדקת עמדתם הגמישה בנושא אכיפת החוק טוענים האחראים למפעל ההתנחלויות, בין השאר, כי יש צורך להתאזר בסבלנות. כל עוד הסוגיה אינה נמצאת על סדר היום ואינה מחייבת הכרעה קונקרטית, אין טעם לפעול בצורה רדיקלית. פעילות כוחנית רק תגביר את המתיחות, ובפועל ספק אם תביא לתוצאות המקוות.¹⁰

נראה כי מגמה זו של הממשלה מוכתבת גם מהכרה מפוכחת במגבלות הכוח שלה בכל מה שקשור לפינוי התנחלויות ומתנחלים. במסגרת זו גלוי וידוע לממשלה כי צה"ל הוא הכוח היחיד במדינת ישראל המסוגל לממש משימה של פינוי מסיבי של התנחלויות ומתנחלים. לשום גוף אחר במדינה, לרבות משטרת ישראל, אין יכולת כזו. דה עקא, ממשלת ישראל חייבת לתת את הדעת להלכי הרוח הרווחים באחרונה בקרב חוגים בכירים בצה"ל בשאלת אחריותו של צה"ל למימוש משימה זו. על פי דיווחים מגוונים, דרגים בכירים בצה"ל, לפחות מאז נכנס אשכנזי לתפקיד כרמטכ"ל, מביעים הסתייגות מן המגמה לערב את חיילי צה"ל בפינוי מתיישבים.

נראה כי בעקבות האירועים שנלוו לפינוי גוש קטיף והפינוי מעמונה גברה ההסתייגות בצה"ל למעורבות חיילים בפעילות פינוי ישירה, להבדיל כמובן ממתן תמיכה עקיפה לפעילות זו. נראה כי הדבר נובע מן ההערכה שהמעורבות המסיבית של חיילי צה"ל בהינתקות לא היטיבה עם הדימוי של צה"ל כגורם העומד מעל לכל המחלוקות הפוליטיות במדינה, ואף פגעה בתהליך ההתכוננות למערכות מלחמתיות. ועדת וינוגרד התייחסה לכך במפורש, וקבעה:

על פי דיווחים, דרגים בכירים בצה"ל מביעים הסתייגות מן המגמה לערב את חיילי צה"ל בפינוי מתיישבים

צה"ל ממלא בישראל תפקידים משניים מגוונים ואינו רק כוח לוחם. אולם, אסור שדבר זה יטשטש את העובדה כי מטרתו הראשונה והעיקרית של צה"ל היא להיות מוכן למלחמה על מנת להגן על המדינה ועל תושביה, ולהשיג בה ניצחון. חלק מן הליקויים שנמצאו בפעולת צה"ל במלחמת לבנון היו קשורים לעובדה כי לצד מטרה מרכזית זו של צה"ל, נרתם הצבא גם לפעולות מתמשכות שלא היו קשורות ללחימה ממש. כך לגבי פעולות שיטור ואבטחה ביהודה ושומרון, כך לגבי חלק מן ההיבטים של המלחמה בטרור וכך לגבי פעולות כגון ליווי ההתנתקות בקיץ 2005.¹¹

ביטוי להסתייגות מפני השימוש בצה"ל לפינוי התנחלויות נתן לאחרונה האלוף אלעזר שטרן, ראש אגף משאבי אנוש בצה"ל, עם פרישתו מן השירות הצבאי: "פינוי ישובים", הוא קבע, "לא צריך להיות מוטל על צה"ל. אולם אם תוטל עלינו משימה כזו בעתיד, נבצעה באופן מלא. גם אז [במהלך מימוש ההינתקות] חשבתי שאין זו משימה של צה"ל, ואני חושב כך גם היום".

תמונת מצב זו מייצגת להערכת הלכי רוח הרווחים כיום בקרב הפיקוד הבכיר של צה"ל. ברור לכול שהלכי רוח אלה לא הם שיקבעו ביום פקודה אם צה"ל יעמיד את כוחותיו לפינוי מתיישבים אם לאו. צה"ל כפוף לדרג המדיני, ואם יחליט דרג זה על פינוי יישובים ויטיל זאת על צה"ל, יצטרך הפיקוד הצה"לי לבצע זאת, גם אם לא יראו זאת אחדים מאלופיו בחיוב. שום קצין בכיר בצה"ל, יש להניח, לא יתבטא באורח שעלולה להשתמע ממנו אי־נכונות פוטנציאלית לממש הכרעות של דרג מדיני.

עם זאת, צה"ל הוכיח בעבר כי מעבר למסגרות הפורמליות של כפיפות לדרג המדיני, הוא אינו פועל בדרך כלל כגוף פסיבי הממתין להכרעות הדרג המדיני. צה"ל הוא גוף המעורב באורח אקטיבי ואינטנסיבי בהכרעות אסטרטגיות שהדרג המדיני מקבל. גם בהקשר הזה אני סבור כי הלכי הרוח שתוארו לעיל מובאים לידיעת חברי הממשלה באורח שוטף ומהווים אילון, שאת היקפו קשה להעריך, בנוגע להגבלת הבנייה בשטחים, ובהקשר להכרעות שתתקבלנה, אם בכלל, סביב פינוי ישובים והתנחלויות.¹²

כאמור, ברור לכול שבמציאות הקיימת בשטחים הגורם היחיד המסוגל לממש תהליך של פינוי משמעותי של התנחלויות הוא צה"ל. המשטרה יכולה להתמודד עם משימה מעין זו באורח מוגבל בלבד, אם בכלל. לאחר האירועים הקשים שליוו את פינוי גוש קטיף ועמונה, ועל רקע חששות כבדים מפני תגובות אלימות עוד יותר מצד מתנחלים באירועים דומים בעתיד, נראה שגם בקרב הפיקוד הבכיר בצה"ל אין מושג ללכת לעימות רחב היקף עם מתנחלים סביב מאחז לא חוקי זה או אחר, מה גם שבחלק מן המקרים המתנחלים שבים ומקימים את המאחזים המפונים בתוך זמן קצר יחסית.¹³

הממשל האמריקני

ממשלת ישראל מודעת לעובדה כי בידי הממשל מידע מפורט מאוד על המתרחש בהתנחלויות ועל כל תהליך של בנייה חדשה, ולו המוגבלת ביותר. למרות זאת, הממשל האמריקני מקיים, הלכה למעשה, מדיניות של עצימת עין מול מפעל הבנייה בהתנחלויות. מדי פעם הוא מותח ביקורת על המתרחש, תובע מישראל דין וחשבון ומוחה על הפרת החוק הבין־לאומי ועל נקיטת צעדים שהם בבחינת

מכשול לשלום. כך למשל בעת ביקורה של קונדוליסה רייס בישראל, כאשר נשאלה על פעילות ההתנחלות, היא הסתפקה בהתבטאות מתונה:

What we need now are steps that enhance confidence between the parties, and anything that undermines confidence between the parties should be avoided.

בפועל אמירות אלו נותרות בדרך כלל ברמה של מזכירת המדינה ודרג של פקידים, ועל כל פנים, אינן מגובות בצעדים מעשיים שהיו יכולים לתת להם שיניים נשכניות.¹⁴

הממשל האמריקני מאמץ מגמה זו תקופה ארוכה למדי. עתה היא מקבלת תאוצה על רקע העובדה שממשל הנשיא בוש נמצא כעת בשלהי כהונתו, והוא מוגדר כברוץ צולע. במחקר על מדיניות הממשל בקשר למפעל ההתנחלויות דווח על הודאה של מזכירת המדינה קונדוליסה רייס כי במשך שמונה השנים של ממשל בוש:

U.S. remonstrations to Israel about settlement construction go no further than "pressing the case" – the long-standing pro forma effort to convey to Israel that the U.S. views settlements as problematic and that 'it is in Israel's interest to do everything that it can to promote an atmosphere of confidence'.¹⁵

מנקודת ראותה של ממשלת ישראל, כך ניתן להתרשם, הממשל האמריקני אינו מציב אילוצים בלתי עבירים בנוגע להמשך מדיניות ההתיישבות במתווה הנוכחי שלה. ממשלת ישראל יכולה להעריך שאם לא תחול התפתחות דרמטית שאת טיבה קשה לחזות, תימשך מדיניות זו עד תום כהונתו של הממשל הנוכחי לפחות. אפשר להעלות את ההשערות הבאות להסברת עמדות הממשל בסוגיית ההתנחלויות בשנים האחרונות, ובעיקר מאז החלה כהונתו של אולמרט כראש ממשלה. ראשית, פעילות ההתנחלות נעשית בדרך כלל על פי המתווה שבנוגע אליו היו הבנות עם הממשל האמריקני, כמו שקיבלו ביטוי גם במכתב הנשיא בוש אל ראש הממשלה שרון באפריל 2004. כל זמן שהזרם המרכזי של פעילות ההתנחלות מתוחם בגושי התיישבות וממערב לגדר ההפרדה, הממשל אינו רואה עניין לשבור את הכלים עם מדינת ישראל ולהגיע עמה לעימות ממשי בסוגיה זו. הממשל מודע לכך שפעילות ההתנחלות זולגת גם מעבר להבנות אלה. אולם בשלב זה הממשל אינו רואה בכך תהליך של בנייה מסיבית שתשנה דרסטית את המציאות בשטח.¹⁶

שנית, המודעות לעובדה שתהליך הבנייה בהתנחלויות הוא אילוץ קואליציוני שאין מנוס ממנו כמעט לכל ממשלה בישראל, ובוודאי לממשלה שהצטיירה, ואולי עדיין מצטיירת, בעיני רבים כממשלה בלתי יציבה כמו ממשלתו של אהוד אולמרט.

הממשל היה עשוי להעריך שלחץ ממשי על הממשלה להפסקת הבנייה יגרוור משבר קואליציוני, הפלת הממשלה, בחירות וסיכוי לעליית מנהיגות נצית הרבה יותר. נסיבות אלה השתנו כיום על רקע הודעתו של אולמרט על שאין בכוונתו להתמודד על תפקיד ראש הממשלה במערכת הבחירות המוקדמות במפלגתו קדימה. עם זאת, נראה כי עדיין קיימים בממשל חששות שלחץ מסיבי על ישראל בסוגיית ההתנחלויות יחזק את גורמי הימין בישראל ויאפשר להם את הרכבת הממשלה לאחר ניצחון בבחירות כלליות או בהסדרים קואליציוניים כאלה ואחרים.

שלישית, החשש מפני התבזות ואבדן אמינות. אם אכן יופעל על ישראל לחץ להפסיק את הבנייה בהתנחלויות, יצטרך הממשל "לטפס" על סולם גבוה, תוך כדי חרפת האיומים על ישראל, אם לא תיענה לתביעותיו. קרוב לוודאי שהנשיא עצמו יצטרך להניח על כף המאזניים את יוקרתו האישית כדי להבהיר לישראל את החשיבות הרבה שהממשל מייחס לכך. בנסיבות כאלה הממשל חייב להניח כי בסופו של דבר על אפו ועל חמתו תימשך הבנייה בהתנחלויות, ויסתבר לו שאין לו מרחב תמרון וכלים של ממש לאכוף על ישראל בצורה כוחנית את הפסקת הבנייה. נסיבות כאלה עלולות לפגוע קשות במעמדם של הממשל ושל הנשיא, באמינותם וביוקרתם כגורמים בעלי השפעה אפקטיבית ביותר על מהלכיה של ממשלת ישראל ובאמינותו.

רביעית, ישראל קיבלה עליה לממש את העקרונות הבסיסיים שהוסכם עליהם בפסגת אנפוליס: (1) לנהל משא ומתן אינטנסיבי ורצוף (vigorous, ongoing and continuous negotiations) עם הרשות הפלסטינית; (2) נכונות לדון בנושאי הליבה (core issues) למעט אולי סוגיית ירושלים, שהיא נושא רגיש במיוחד; (3) להתאמץ להגיע להסדר לפני תום שנת 2008. בנסיבות אלה סביר להניח כי הממשל מצפה לבחון את הסיכויים שבכל זאת תושג הסכמה כלשהי בין הצדדים. ייתכן כי הוא מתייחס ברצינות להצהרות ראש הממשלה: "מעולם לא היינו כה קרובים להסכם ישראלי-פלסטיני". אם תהיה הסכמה, ברור שישראל תצטרך לפרק התנחלויות שהוקמו. ישראל כבר הוכיחה שהיא מסוגלת לממש מהלכים של נסיגה ופינוי יישובים. לפיכך אולי אין טעם, מנקודת ראותו, ללחוץ עכשיו על ישראל. מוטב להמתין לתוצאות הדיאלוג. דברים ברוח זו אמרה מזכירת המדינה של ארצות הברית רייס לכתבים ב-15 ביוני 2008:

I think the issue here is to try to get back to a place that there is some confidence that Israel's settlement program is not an effort, in some way, to dictate or prejudice the final status issue and to prejudice the final status outcome.¹⁷

חמישית, על סדר היום של הממשל עמדו בשנים האחרונות, ועדיין עומדים, נושאים הרי גורל וקריטיים הרבה יותר ביחסי ישראל וארצות הברית, ובעיקר

הסוגיה האיראנית, לרבות האפשרות של מימוש אופציה צבאית נגד איראן, סוגיית הטרור ועוד. בעיית ההתנחלויות נמשכת כבר קרוב לארבעים שנה, והיא יכולה להמתין כמה חודשים עד שיחולו התבהרויות בסוגיות הבערות העומדות על הפרק, דוגמת איראן. אם כן, אין זה כדאי, מבחינת הממשל, לבזבז אנרגיות ומשאבים על מחלוקות בנושאים שוליים יחסית שיחבלו בהשגת המטרות החשובות באמת.¹⁸

הרשות הפלסטינית

ניתן להעריך כי מנקודת ראותה של ממשלת ישראל, הרשות הפלסטינית היא גורם נוח למדי להמשך המסגרת הנוכחית ובמתווה הקיים של פעילות ההתיישבות של ישראל בשטחים. הרשות הפלסטינית מבהירה שהיא מתנגדת להמשך מפעל ההתיישבות היהודית ביהודה ושומרון ואף רואה אותו בחומרה. עם זאת, הלהט המהפכני שאפיין את פעילותה בתקופת כהונתו של יאסר ערפאת והביא לא פעם להפעלת לחצים בין-לאומיים כבדים על ישראל בסוגיה זו נמוג כמעט לחלוטין. המחאות שלה בקשר לפעילות ההתנחלויות רפות, ועל כל פנים אינן אפקטיביות. נכונותו של ראש הרשות לערוך מפגשים תכופים עם ראש הממשלה הנושאים אופי מתקשר, אפילו לבבי, אינם יכולים שלא ליצור את הרושם כי הרשות בוחרת בשלב זה לפחות שלא לשבור את הכלים בדיאלוג שלה עם ישראל, למרות מודעותה לתהליכים המתפתחים בשטח.

ייתכן מאוד כי עמדות הרשות מוכתבות מהערכתה שאין לה בררה של ממש וחופש התמרון שלה צר למדי בכל הנוגע למאבקה נגד הבנייה בשטחים. מעמדה וסמכויותיה כגורם שלטוני אינם חזקים דים ואינם יציבים. חששותיה מפני השתלטות חמאס על הגדה נשענים על נתונים קשים ומציאותיים. בהקשר זה אין ספק כי הרשות מודעת היטב לעובדה שהפעילות המסיבית של ישראל בגדה נגד חמאס והג'האד האסלאמי היא זו שבמידה רבה מנטרלת את הסכנה העומדת בפניה. קרוב לוודאי כי אם תצטרך ישראל לסגת מכוח הסדר, יגבר האיום על המשך שליטתה של הרשות בגדה המערבית.

ייתכן אפוא שהרשות הפלסטינית רואה בממשלה הנוכחית בישראל ובמדיניותה בשטחים את הרע במיעוטו, והיא חוששת שמא יובילו הגברת אופי המחאה וכן הלחצים על ישראל לערעור יציבותה של הממשלה הנוכחית ולהקמת ממשלה שתישען במידה גוברת עוד יותר על חוגים ימניים, העלולים לשנות שינוי מסיבי את המציאות ההתיישבותית הקיימת כיום ביהודה ושומרון. ביטוי מובהק לאופי המתון של התייחסות הרשות לסוגיית ההתנחלויות נתן לאחרונה נביל אבו רודיינה, דוברו של אבו מאזן, בהצהרה שגרתית ובמידה רבה אנמית הוא קבע: "ההתנחלויות מהוות מכשול אמיתי בפני השלום" וקרא לישראל "לקחת אחריות על המשא ומתן

המקרטע". לטענתו, "אנו מחויבים להסכמים; אולם ישראל מעוניינת בשטחים נוספים ובהקמת התנחלויות נוספות". במצב זה, כאשר הקרבן המרכזי מתופעת ההתנחלות אינו מקים קול זעקה של ממש, ברור שהדחף של גורמים אחרים, ובהם האיחוד האירופי, הליגה הערבית ועוד, לפעול בהקשר זה פוחת.¹⁹

סיכום

שלוש שנים לאחר מימוש תכנית ההינתקות הולכת ונוצרת בשטח מציאות התיישבותית, שחלק מהיבטיה האסטרטגיים הוצגו במאמר זה. אם תימשך המציאות הקיימת על פי המתווים הקיימים כיום, עשויות להיות לה משמעותות מרחיקות לכת על אופציית ההסדר הישראלי-פלסטיני, ובעיקר על היכולת לממש את החזון של שתי מדינות לשני עמים. לדעתי, המשך קיומה של מציאות זו מותנה בין השאר בארבעה גורמים עיקריים.

ראשית, מודעות של הנהגת המתנחלים ותומכיהם למגבלות הכוח ולצורך לשמור על פרופיל נמוך ככל האפשר של פעילות הבנייה והרחבת ההתנחלויות, והקפדה מלאה שלא למתוח את החבל יתר על המידה ביחסים עם הממסד. קשה להעריך עד כמה הנהגת המתנחלים יכולה להבטיח את מימושה של מגמה מעין זו, הן בקרב המתנחלים הממסדיים והן בקרב החוגים המיליטנטיים יותר בקרב המתנחלים המתנגדים למדיניות פרגמטית ופשרנית בסוגיה זו.

שנית, מידת ההתקדמות בדיאלוג הישראלי-פלסטיני סביב הסדר בנקודות העיקריות העומדות על הפרק, וכמובן בעיקר סוגיית הגבולות, הפליטים ומעמדה של ירושלים. רק לאחרונה הצהיר ראש הממשלה: "אנו קרובים להסכם יותר מאי פעם. יש לנו עדיין כמה חילוקי דעות מהותיים ביותר, אולם אני מאמין כי נוכל להתגבר על חילוקי הדעות הללו במסגרת הזמן שנקבעה למשא ומתן, שהיא, כך אנו מקווים, עד סוף שנה זו". אם אכן כך הם פני הדברים, ברור שהשגת הסדר תחייב שינוי מהותי ודרמטי בכל הקשור למגמות הבנייה וההתנחלות הקיימים כיום.²⁰

שלישית, אופייה של הממשלה החדשה שתקום לאחר הבחירות המוקדמות בקדימה או לאחר בחירות כלליות וזהותו של העומד בראשה. הממשלה הנוכחית, בראשות אולמרט, מתקרבת אל סוף דרכה הפוליטית. לאיש לא ברור כיום אם יוכל המועמד שייבחר מטעם קדימה להקים ממשלה חדשה או שמא יהיה צורך ללכת לבחירות כלליות בחודשים הקרובים. על כל פנים, ייתכן מאוד שממשלה חדשה תאמץ קו פעולה שונה בסוגיית הבנייה בהתנחלויות שאת אופיו קשה לנו להעריך. עם זאת, לדעתי, מרחב התמרון של כל ממשלה בישראל בסוגיית ההתנחלויות, הרחבתן או צמצומן, אינו גדול. ההוכחה הבולטת ביותר לכך היא תהליך הרחבת ההתנחלויות שהתבצע במשך שנים, גם כאשר הייתה ההנהגה מורכבת בעיקר מאנשים בעלי תפיסת עולם יונית.

רביעית, זהות הנשיא שיכהן בבית הלבן בעקבות הבחירות שייערכו בארצות הברית בנובמבר 2008. עלייתו המטאורית של ברק אובמה מצביעה כביכול על כך שחלק גדול בציבור האמריקני אינו מרוצה ממדיניות הנשיא בוש במגוון רחב של נושאים, אולי גם בנוגע למזרח התיכון. בעבר מתח אובמה ביקורת על היעדר מעורבות פעילה יותר של הממשל בתהליך המדיני הישראלי-פלסטיני. אם אכן ייבחר אובמה, ייתכן שהוא יחליט על מדיניות של מעורבות מסיבית בעיצוב ובמימוש הסדר ישראלי-פלסטיני. במסגרת זו ייתכן מאוד שיחול שינוי דרמטי בעמדות הממשל בסוגיית ההתנחלויות. לשינוי זה עשויות להיות השלכות מרחיקות לכת על מפעל ההתנחלויות. ג'ון מקיין המועמד השני, מבטא מגמה של המשכיות המגמות שאפיינו את ממשל הנשיא בוש. עם זאת, ייתכן שנסיבות שונות יובילו אותו לאימוץ קו תקיף הרבה יותר מזה של הממשל הנוכחי בסוגיית ההתנחלויות בשטחים.²¹

לסיכום, אם לא יחולו שינויים דרמטיים בתקופת הזמן הקרובה (והדגש הוא כמובן על המילה "אם") והמתווה הקיים כיום בכל הקשור להמשך הבנייה ביהודה ושומרון יישאר על כנו, יהיו לכך להערכתי משמעויות אסטרטגיות מרחיקות לכת, מלבד ההיבט הפנימי – הפוליטי והחברתי. בשטח הולך ונבנה מערך של ההתיישבות, שיקבל, קרוב לוודאי, לגיטימציה הולכת וגדלה ככל שיחלוף הזמן – הן במישור הפנים-ישראלי והן, במידה רבה, במישור הבין-לאומי. הניסיון ההיסטורי בשורה של נושאים, ובכללם בתחום ההתיישבות, עשוי להעיד כי הקהילה הבין-לאומית בכלל, והממשל האמריקני בפרט, נוטים להשלים עם "עובדות" הנוצרות בשטח, גם כאשר הדבר נעשה למורת רוחם מלכתחילה, כאשר עובדות אלה מצליחות להחזיק מעמד במשך ימים רבים. רייס עצמה הודתה כי מכתבו של הנשיא בוש אל ראש הממשלה שרון מאפריל 2004 הכיר בעובדות ההתיישבות (acknowledged population realities) שנוצרו בגדה

בשטח הולך ונבנה מערך של ההתיישבות, שיקבל, קרוב לוודאי, לגיטימציה הולכת וגדלה ככל שיחלוף הזמן – הן במישור הפנים-ישראלי והן, במידה רבה, במישור הבין-לאומי

המערבית, הגם שידוע כי הממשל האמריקני שלל את מפעל ההתנחלויות מראשיתו וקבע כדבר שבשגרה שהוא בבחינת מכשול לשלום.²²

להבדיל ממה שהתומכים במפעל ההתנחלויות אולי מקווים, מציאות זו אינה בלתי הפיכה. תהליך ההינתקות הוכיח במפורש כי נסיבות מדיניות-צבאיות ופנים-ישראליות יכולות להביא להכרעות דרמטיות על שינוי דרסטי באופי מפת ההתיישבות היהודית ביהודה

ושומרון, ובכלל זה פינוי מסיבי של התנחלויות ומתנחלים. גם המשא ומתן הרצוף המתנהל היום בהקשר של הסדר מדיני עם סוריה מביא בחשבון, בלי כל ספק, את הצורך לפנות את ההתיישבות היהודית ברמת הגולן.

עם זאת, נראה לי כי המשך המגמות הקיימות בתחום ההתיישבות יעצים את הקשיים הכרוכים בשינויה, אם יתחייב שינוי זה קונקרטי לצורך השגת הסדר ישראלי-פלסטיני. התקבעותה של מסגרת התיישבות זו מעמידה, ותעמיד ביתר שאת, בסימן שאלה כבד את מימוש של חזון של שתי מדינות לשני העמים – חזון המלווה את הממשל האמריקני ואת ממשלות ישראל זה כמה שנים. ההכרה בסיכוי ההולך ומתכווץ של מימוש חזון זה מחלחלת זה זמן בקרב אישים שונים הן בצד הישראלי והן בצד הפלסטיני: "אני תומך מאוד בפתרון הזה [שתי מדינות לשני עמים]", אומר סרי נוסייבה, מי שהוביל משך שנים עם עמי איילון את חזון שתי המדינות, אבל כשאתה מגלה שהוא כבר לא מעשי, אתה מתחיל לחשוב על אלטרנטיבות. נוצרה תהום בין המצב בשטח לבין תהליך השלום. לא מדובר בבעיה של סינכרוניזציה בין המשא ומתן לבין המציאות, אלא בהליכה בכיוונים הפוכים לחלוטין. אנשים אומרים שאם אנחנו מעוניינים בפתרון של שתי מדינות, שני הצדדים חייבים להזדרז. בפועל, בישראל ובשטחים הכבושים אנחנו הולכים ומתרחקים מהפתרון הזה".²³

הערות

1. נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. על פי דוח של שלום עכשיו, האזור שהבנייה הרחבה ביותר נערכת בו הוא השכונות היהודיות במזרח ירושלים. על פי המסמך, "חלה עליה דרמטית בפעילות הממשלה בכל הקשור בבנייה במזרח העיר. פורסמו מכרזים לאלפי יחידות דיור, ומספר המכרזים קפץ פי 38 לעומת שנת 2007", לשון הדוח. אתר שלום עכשיו: <http://www.peacenow.org.il/site/he/peace.asp?pi=62&docid=1498>
2. על ההקצנה בקרב המתנחלים ראו: אורי גליקמן, "דניאלה וייס לחיילים: סרבו לפנות יישובים", nrg, 3 בינואר 2005. ראו גם: ישי הולנדר, "שורפים תמונות של אולמרט ושרון", גלי צה"ל, 15 במאי 2006.
3. על פי נתוני שלום עכשיו, 250 אלף מתנחלים חיים כיום ברחבי הגדה המערבית. באזור ירושלים רבתי שמעבר לקו הירוק חיים כ-190 אלף מתנחלים נוספים. השטח הבנוי של ההתנחלויות הוא פחות משלושה אחוזים משטח הגדה, אבל השטח שהן חולשות עליו רשמית הוא יותר מארבעים אחוזים. אתר שלום עכשיו. נתונים דומים מובאים באתר בצלם. <http://www.btselem.org/Hebrew/>
4. על פי נתוני מועצת יש"ע, כשלוש מאות אלף יהודים חיים כיום ביהודה ושומרון. השנה התווספו 15 אלף מתיישבים ליישובים שם. ראו: אתר יש"ע. <http://www.myesha.org.il/>
5. במכתב זה ביטא בוש תמיכה בהשאת גושי התיישבות גדולים בתחומי מדינת ישראל, על בסיס הסכמת הצדדים ובמסגרת הסדר הקבע עם הפלסטינים. עמדותיו אושרו גם על ידי הקונגרס. מכתב הנשיא בוש אל ראש הממשלה אריאל שרון, 14 באפריל 2004, אתר משרד החוץ.
6. רועי נחמיאס: "אולמרט לעבדאללה: ישראל לא מרחיבה התנחלויות", Ynet, 15 במאי 2007. על פי דיווח של שלום עכשיו, הייתה בנייה גם בהתנחלויות מעבר לגדר. דרור אטקס וחגיית עופרן, "סכום שנת 2006 בהתנחלויות – שנה לכהונת אולמרט", אתר שלום עכשיו. ראו גם: אילאיל שחר: "אולמרט: לא נקים התנחלויות חדשות", גלי צה"ל,

- 19 בנובמבר 2007. על פי נתוני רשות האוכלוסין של משרד הפנים, ההגירה ומעברי הגבול, גדל מספר התושבים בשטחים בשנה האחרונה ב-15 אלף איש, אתר רוטרנט, 24 ביולי 2008.
6. אתר שלום עכשיו. <http://www.peacenow.org.il/site/he/peace.asp?pi=62&docid=1498>. ראו גם: גלי צה"ל: "המתנחלים מוחקים את הקו הירוק": <http://rotter.net/forum/scoops1/18668.shtml>
7. על היקפי הבנייה בשטחים ראו: אלוף בן, "מורשת אולמרט בשטחים – חיזוק גושי ההתנחלויות", מבט על, גיליון 65, 27 ביולי 2008.
8. נאומי ראש הממשלה, אתר משרד ראש הממשלה, נאום אריק שרון בכנס הרצליה. ראו גם: ספריית הכנסת, נושאים על סדר היום: מפת הדרכים, אתר אינטרנט: <http://www.knesset.gov.il/library/heb/docs/siff027.htm>
9. מסיבת עיתונאים משותפת עם שרת החוץ לבני ומזכירת המדינה של ארצות הברית קונדוליסה רייס, אתר משרד החוץ, 4 במאי 2008. רויטרס: לבני: "ישראל צריכה לפנות עוד התנחלויות. 13 במארכ 2008. ראו גם את הצהרת ראש הממשלה שרון בפסגת עקבה, ששום פעולה חד-צדדית לא תחרוץ את גורל המשא ומתן. דיאנה בחורניר, "נאום שרון: מדינה פלסטינית בעלת רצף טריטוריאלי", Ynet, 4 ביוני 2003.
10. ריאיון עם איתן ברושי, יועץ שר הביטחון לענייני התיישבות, התכנית "הבוקר הזה", רשת ב', 20 באוגוסט 2008. על מדיניות משרד הביטחון להגעה להבנות עם המתנחלים ראו: גיא ורון: "ברק והמתנחלים הגיעו להסכמה על פינוי מצרין", גלי צה"ל באינטרנט, 6 במארכ 2008.
11. דוח ועדת וינוגרד. אתר אינטרנט: <http://www.vaadatwino.org.il/>
12. יהושע בריינר, האלוף שטרן: "צה"ל לא צריך לפנות ישובים", מערכת וואלה! חדשות, 17 ביולי 2008. ראו גם: האלוף אלעזר שטרן, "צה"ל – צבא במדינה יהודית ודמוקרטית", אתר חיל החינוך והנוער, יוני 2003. ראו גם: חגי הוברמן, "כשהרמטכ"ל סירב פקודה לפנות מתנחלים", הצופה, 18 ביולי 2008. על השפעת מעורבות צה"ל בפינוי מתנחלים בקשר להתנדבות ליחידות קרביות ראו: אילן מרסיאנו, "הרמטכ"ל: מאחז עמונה יפונה בשבוע הבא", Ynet, 24 בינואר 2008. על ההחלטה להקים ועדת חקירה פרלמנטרית ראו: אריק בנדר, "עמונה: ועדת חקירה פרלמנטרית לפינוי", nrg, 8 בפברואר 2006. על מסקנות ועדת החקירה בעניין עמונה ראו: עמית סגל, "דו"ח עמונה: אולמרט הטעה אותנו", גלי צה"ל.
13. עמוס הראל, "הערכה: אלימות קשה אם יפוננו מאחזים; מערכת הביטחון: האלימות שהיתה בעמונה היא רק "הרף התחתון"; **הארץ**, 20 בדצמבר 2007. על תפקיד המשטרה בפינוי מתנחלים ראו: השר הנגבי: על צה"ל לפנות את המתנחלים, אתר המשרד לביטחון פנים, 17 באוגוסט 2004. ראו גם: "השוטרים בעמונה פעלו כמו במלחמה", 10 ביולי 2008, רוטרנט; וכן: נדב שרגאי, "אפקט ההרתעה של עמונה", **הארץ**, 27 במאי 2008.
14. ראו: Ethan Bronner, "Rice in Israel, Criticizes surge in Settlement Construction", *New York Times*, August 27, 2008. Ravid Barak, "Rice: Settlement construction has 'negative effect' on talks", *Haaretz*, June 15, 2008. ראו גם: ענת צוברי, "ארה"ב מחדשת את הלחץ לפינוי מאחזים", **אומדיה**, 31 באוקטובר 2007.
15. Geoffrey Aronson, "where will the Palestinian state be established?" Report on Israeli settlement in the occupied territories, Volume 18, No. 4.

- (להלן: ארונסון: ההתיישבות הישראלית בשטחים).
16. על פי נתונים של שלום עכשיו, מוקמים עתה – באמצע 2008 – בהתנחלויות אלף מבנים, ובהם 2,600 יחידות דיור. חמישים וחמישה אחוזים מהבנייה, שהיקפה זינק לעומת התקופה המקבילה אשתקד פי 1.8, מתבצעת ביישובים שממזרח לגדר ההפרדה, נענע 10, "דו"ח שלום עכשיו: זינוק משמעותי בבניה בהתנחלויות", 26 באוגוסט 2008.
 17. ארונסון: ההתיישבות הישראלית בשטחים.
 18. רייס: "הבנייה בהר חומה לא תורמת למשא ומתן". מזכירת המדינה של ארצות הברית נועדה עם שרת החוץ ציפי לבני בבריסל ומתחה ביקורת על התוכנית לבניית כ-300 יחידות דיור בשכונת הר חומה במזרח ירושלים. לדבריה, "בנייה כזאת לא תורמת לאמון בין הצדדים", Ynet, 7 בדצמבר 2007.
 19. יאסר עבד רבו: "אם תימשך הבנייה בהתנחלויות – יפסק המשא ומתן", רוטרנט, 23 בנובמבר 2005; ניר יהב, הפלסטינים: "ישראל מגלה סחבת במשא ומתן", 5 ביולי 2008.
 20. הצהרות מפי ראש הממשלה אהוד אולמרט וראש ממשלת בריטניה, גורדון בראון, אתר משרד החוץ, 20 ביולי 2008.
 21. על עמדותיהם של ברק אובמה וג'ון מקיין בסוגיית ההתנחלויות ראו: לימור שמחוני ורוני ברט, "ג'ון מקיין וברק אובמה: המזרח התיכון וישראל", **ערכן אסטרטגי**, כרך 11, מס' 3, יוני 2008.
- Obama: settlement expansion unhelpful, JTA, July 26, 2008.
22. ארונסון: ההתיישבות הישראלית בשטחים.
 23. עקיבא אלדר, "אין מקום לשתיים: סרי נוסייבה, האיש שהביא לנו (ביחד עם עמי אילון) את 'המפקד הלאומי', נואש מהפתרון של שתי מדינות לשני עמים. אין לזה סיכוי, הוא אומר, מדינה אחת וזהו", **הארץ**, 16 באוגוסט 2008. ראו גם: מירון בנבנישתי, "וויכוח סרק", **הארץ**, 21 באוגוסט 2008. ראו גם: "רגע האמת: המערכה המדינית האחרונה על עיקרון שתי המדינות", מכון ראות, אוגוסט 2008.